

रावण

(ओभेल पारिएको पाटो)

यहाँ जित्नेहरू कै इतिहास लेखिन्छ
र हार्नेहरूको योगदान मेटिन्छ

प्रायः संसार भर सत्य र असत्यको फैसला जीत र हारमा अड्केको विडम्बनापूर्ण इतिहास हाम्रो सामु देख्न पाइन्छ । जित्नेहरूको कार्यको प्रसंसा गर्दा गर्दै मान्छेहरू हार्नेहरूको योगदानको चर्चा गर्ने समय पाउँदैनन् वा जानी जानी विर्सिदिन्छन्/विर्सैको अभिनय गरिदिन्छन् । धेरै अवस्थामा त जित्नेहरूले नै हार्नेहरूको इतिहासलाई नामेट पारिदिन्छन् र आफुलाई देवत्वकरण गर्नकै लागि हार्नेहरूलाई दानाविकरण गरिदिन्छन् । पूर्वीय मिथकमा र ऋषि एउटा त्यस्तै पात्र हो, जो हारेको हुनाले उनको योगदानलाई जित्नेहरूले मेटाएका छन् ।

हामीले पढेको/सुनेको रामायणमा र ऋषिलाई यसरी वर्णन गरिएको छ मानौं उनी बुद्धि र विकेक विहिन क्रुर शासक थिए । तर पछिल्ला खोज तथा अनुसन्धानहरूलाई आधार मान्ने हो भने रावण बल, बुद्धि र शौर्यशाली राजा थिए भन्ने कुरा मान्न खास गाह्रो छैन । यसको मतलब रावण असल थिए वरु राम पो बदमास थिए भन्ने मेरो तर्क होइन । मैले त यहाँ केवल रावणको पनि ओभेल पारिएको पाटो थियो भनेर त्यसको पर्दा उतार्न मात्र खोजेको हो ।

रावणको परिवार

रामायणमा रावणलाई लंकाको राजाको रूपमा चित्रण गरिएको छ । राक्षस गणका भयंकर योद्धा सुमालीकी छोरी कैकसी र महान् ऋषि विश्वश्रवाको कोखबाट जन्मेकाले रावणमा बौद्धिकता र लडाकुपन दुवै थियो । उनका कुम्भकर्ण नामक अजगको ज्ञान भएको भाइ, राजकाजमा निपुण अभिरावण नामक भाइ, शुर्पणखा नाम गरेकी कुरूप बहिनी र विभीषण नाम गरेका अर्का भाइ थिए । यस बाहेक रावणका खारा र धुशाना नाम गरेका भाइहरू र खुम्बिणी नामकी बहिनी पनि थिए । उनको विवाह मन्दोदरीसँग भएको थियो, जसको गर्भबाट मेघनाथको जन्म भयो । इन्द्रलाई समेत परास्त गरेका हुनाले यी पराक्रमी युवराजलाई इन्द्रजीत पनि भनिन्थ्यो ।

दश टाउकाको अर्थ

रावणलाई उनको योगदानको बलस्वरूप दशमुखी अर्थात् दशवटा टाउको भएको भनेर पनि चिन्ने गरिन्छ । तर वास्तवमै उनको दशवटा टाउको नभएको र दशवटा पण्डित बराबरको बौद्धिकता भएकाले उनलाई दशमुखी भनिएको भनेर सम्बोधन गरिएको मान्ने पण्डितहरू पनि छन् । ४ वटै वेद र ६ वटै उपनिषद्को ज्ञाता भएकाले उनलाई दश टाउको बराबरको मानेर दशानन (दश+आनन=मुख) रूप दिइएको तर्क तिनीहरूको छ । अरू केही व्याख्याताहरू भने उनको असली टाउको बौद्धिकताको प्रतिक भएको र बाँकी ९ टाउकोले उनी सम्पूर्ण नवरस (शृंगार, वीर, करुण, हाँस्य, रौद्र, भयानक, विभत्स, अद्भुत र शान्त) ले युक्त पूर्ण मान्छे भएको जनाउने पनि बताउने गरेका छन् । माया अवतार जाने का कारण दश वटा टाउको देखाउन सक्षम भएको भन्नेहरूको पनि कुनै कर्म भने छैन ।

बौद्धिकता

माथिका प्रसंगहरूबाट रावण बौद्धिक मान्छे हो भन्नेमा त कुनै शंका नै भएन । वरु उनको बौद्धिकतालाई वर्णन गर्ने थप प्रमाणहरूका रूपमा उनको अध्ययन तथा अनुसन्धानलाई लिन सकिन्छ । रावणलाई आयुर्वेद, ज्योतिर्विद्या र कुटनीतिको विज्ञको रूपमा रामायणमा स्वीकार गरिएको छ । हिन्दु ज्योतिर्विद्या को महत्वपूर्ण पुस्तक 'अरूण संहिता' र 'रावण संहिता' का रचनाकार रावण नै थिए । यी दुवै पुस्तकलाई आज पनि ज्योतिष विज्ञानमा महत्वका साथ लिने गरिन्छ । उनले शिव भक्तिको पुस्तक 'शिव ताण्डव स्तोत्र' पनि रचना गरेका थिए । साथै विषा बजाउने कलामा पनि उनी ज्यादै पारंगत थिए भनेर उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

शिवभक्ति

रावण हिन्दु धर्मका आरध्य देव शिवका भक्तको रूपमा रामायणले चित्रण गरेको छ । तिब्बत स्थित हिमालय क्षेत्रको मानसरोवर (रक्षसताल) मा उनले कडा तपस्या गरेर शिवलाई प्रशन्न बनाएर 'चन्द्रहोस' नामक खड्ग पनि उपहार पाएका थिए । रावण नाम पनि उनलाई

सुवास मल्ल

शिवबाट नै मिलेको थियो, जसको अर्थ हुन्छ 'भयंकर गर्जन' । शिवलाई खुसी पार्नका लागि 'शिव ताण्डव स्तोत्र' आफैले रचना गरेबाट पनि उनको विद्वता र शिवभक्ति प्रष्ट हुन्छ । भारतको आन्ध्र प्रदेशमा रावणले स्थापना गरेको शिवलिंगको पुजा आज पनि हुने गरेको छ ।

अमरत्व

शिवबाट वरदान पाउनु अघि नै उनले यस्तै तपस्या गरेर ब्रम्हाबाट गरुड, नाग, यक्ष, दैत्य, दानव, राक्षस र देवता कसैबाट पनि बध नहुने अमरत्वको वरदान पनि पाएका थिए । तर यो पूर्ण अमरत्व थिएन, वरु आफ्नो प्राण नाइटोमा केन्द्रीत गरेर राखेका थिए भनेर वर्णन गर्ने पनि गरिएको छ । नामीमा जम्मा गरेर राखिएको यही अमृतलाई रामले वाण हानेर ध्वंश गराएपछि रावणको मृत्यु भएको र रामायणमा उल्लेख छ ।

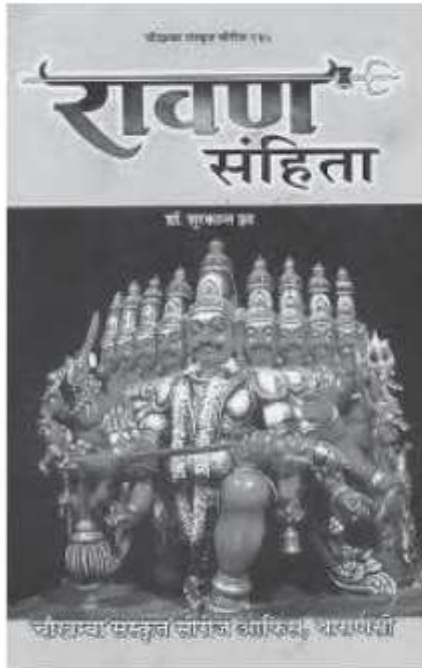
रावण राज्य

लंका राज्यको निर्माण विश्वकर्माको ऋषि विश्वश्रवाका पुत्र कुबेर (रावणको सौतेनी दाजु) को लागि गरिइएका थिए । विश्वकर्माको यो राज्यलाई निकै सुन्दर बनाएर कुबेरलाई दिए पनि जनता त्यति सन्तुष्ट थिएनन् । समृद्धि विनाको सुन्दरताको अर्थ खास रहने कुरा पनि भएन । तपस्याहरूबाट फर्के पछि कुबेर र रावण बीच मनमुटावको अवस्था सिर्जना भयो र विश्वश्रवाले कुबेरलाई राज्य सञ्चालनबाट पछि हटेर लंकाको राजकाज रावणलाई सुम्पन आदेश दिए । यसरी लंकाको राजा भएका रावणले राज्यलाई समृद्ध बनाउन अनेक पहल गरेका थिए । लंकामा सवैभन्दा गरिबहरूको घरमा पनि खान पिउन स्वर्णपात्र (सुनबाट बनेको भाँडा) को प्रयोग हुन्थ्यो भनेर रामायणमा नै उल्लेख छ । अनेक अन्य राज्यहरूमाथि विजय प्राप्त गर्दै रावणले लंकालाई ठूलो साम्राज्य बनाएका थिए । त्यसपछि लंका र ज्यको राजकाज उनले भाइ अभिरावणलाई

हाली ठकुरी - हाकी रचना (लेख)

सुम्पेर आफु सम्पूर्ण साम्राज्यको बादशाह बनेर रहेका थिए ।

सीता अपहरण

मैले यहाँ कुनै नारीलाई अपहरण गरि नुलाई ठिक ठहर्‍याउन खोजेको होइन । केवल तत्कालिन घटनाक्रमको कम चर्चा गरि एको पाटो मात्र खोतल्ने प्रयास गरेको हुँ । वनवासको जीवन विताइरहेका राम, उनकी पत्नी सीता र भाइ लक्ष्मणसँगको सम्बन्धका कारण नै रावण सबैभन्दा आलोचित भएका थिए । रावणकी बहिनी शूर्पणखा वनवासी जीवन विताइरहेका रामका भाइ लक्ष्मणबाट निकै प्रभावित भएर एकताई प्रेम गर्न लागिन् । लक्ष्मणले कुरूप सुपर्णखालाई कुनै वास्ता नगरे पछि उनी आफैले लक्ष्मणको अगाडि गएर प्रेम प्रस्ताव राखिन् । सन्की प्रकृतिका लक्ष्मणले सुपर्णखाको यो दुष्साहसलाई घोर गाली बेइज्जती गरेर नाक कान काटेर पठाइदिए । आफ्नो बहिनीको यो हविगत देखेर रावण जस्तो शक्तिशाली बादशाह हेरेर बस्ने कुरै थिएन । यसकै बदला लिनका लागि रावणले सीतालाई बन्धक बनाएर आफ्नो बहिनीसँग माफि माग्न वा युद्धमा आउन रामलाई चुनौती दिए । सीतालाई अपहरण गरेर लगे पनि र रावणले उनी माथि कुनै दुर्व्यवहार गरेनन् बरु बन्धक सीतालाई राम्रो हेरचाह र खानपानको व्यवस्था गरे । बन्धक अवधिभर सीतालाई कुनै जिम्मा महिलालाई मात्र दिइएवाट पनि र

रावणको नियत माथि प्रश्न गर्ने ठाउँ थोरै मात्र बाँकी रहन्छ । सायद रावणबाट भन्दा बरु मुक्ति पछि अग्निपरीक्षा गर्ने र पछि गर्भवति अवस्थामा जंगलमा छाड्ने रामले पो सीतालाई बढि दर्द दिएका थिए की ?

रावण पूजा

रावणलाई देवता कै स्वरूपमा पूजा गर्ने समुदाय पनि छ । रामायणमा उल्लेख गरि एजस्तै निच चरित्र र व्यवहारको शासक भएका भए यस्तो भक्ति सायदै सम्भव थियो । भारतको आन्ध्र प्रदेश, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश, राजस्थान, जोधपुर, गुजरात, कानपुर, कर्नाटक लगायत श्रीलंका, थाइल्याण्ड आदी देशहरूमा रावणका मन्दिरहरू स्थापना भएका छन् । हरेक दशैको दशमीको दिनमा यहाँ रावणको विद्वानको स्मृति गर्दै पूजा गर्ने गरिन्छ । र रावणको कतिपय मन्दिरहरूमा रावणसँगै मन्दोदरी, कुम्भकर्ण र इन्द्रजीतको पनि पूजा गर्ने गरिएको पाइन्छ । दक्षिण श्रीलंकामा त आफ्नो ठाउँलाई रावणकालिन राजधानी मानेर र रावणको पूजा आज र सम्भ्रना गर्ने रावणपुर नामक ठाउँ नै छ जहाँ रामलाई राक्षसको रूपमा र विभिषणलाई दुष्ट मान्छेको रूपमा परिभाषित गर्ने गरिन्छ ।

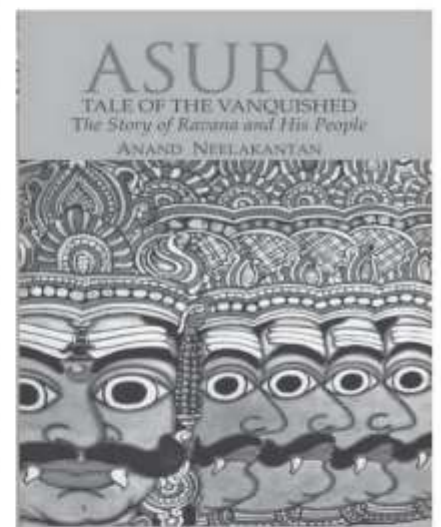
रामायणको असलियत यस्तो थियो कि ?

राम र रावण दुवै जना आ-आफ्नो क्षेत्रका महाशक्तिहरू थिए । यो रामायणमा वर्णन गरिए जस्तो सत् र असत्को लडाईं थिएन बरु दुई शक्तिशाली अहंकारहरूको टकराव थियो । तर राम सँगको युद्धमा पराजित भएका कारण उनका पक्षधरहरूले रामलाई बढि नै देवत्वकरण र रावणको बढि नै दानवकरण गरेका हुन् । दुवै प्रकरणमा अनेक अलौकिक कथाहरू जोडेर रामलाई भगवान र रावणलाई दानवका रूपमा परिभाषित गरियो । सायद र रावणले युद्ध जितेका भए उनी नै भगवान र राम दानव हुन्थे कि ?

रावण तत्कालिन अवस्थामा एक शक्तिशाली साम्राज्यका प्रतापी बादशाहका रूपमा स्थापित भइसकेका थिए । उनको राज्य आजको श्रीलंकाका भु-भाग मात्र नभई भारत, मलेशिया, इण्डोनेसिया र बर्मासम्मका क्षेत्रहरू ओगटेको जानकारीहरूले लेखेका छन् । भन्नु नपर्ला एउटा साम्राज्य खडा गर्ने दौरान र रावणले दुष्मनहरूको पनि राम्रै पल्टन कमाइसकेका थिए । तर जब उनको उमेर ढल्ल थाल्यो,

उनको साम्राज्यको अनेक दरारहरू आउन थाले र त्यही बेला सीता अपहरण काण्ड हुन गयो । रावणका दुष्मनहरू उनलाई पराजित गर्ने उचित मौकाको खोजीमा थिए र पराक्रमी धनुर्धर राम र लक्ष्मणलाई भरपुर सहयोग गरे । यो कुरा कसरी पनि पुष्टी हुन्छ भने र रावणको मृत्यु पछि उनीहरूले रावणको उत्तराधिकारी, उनको भाइ तथा रामको सहयोगी विभिषणलाई सिंगो लंका साम्राज्यको बादशाह नबनाई लंका राज्यको मात्र राजाका रूपमा र ज्यामीपेक गराए र एक पछि अर्को गर्दै आफ्नो राज्यहरू बापस लिए ।

रावणलाई राक्षस गणको भान्जाका रूपमा पछि परिभाषित गरिएको हुन सक्छ । हानेहरूलाई 'गोरु बेचेको' साइनो लगाएर राक्षस बनाउने र जित्नेहरूलाई त्यही प्रणालीबाट देवता बनाउने हिन्दु सामन्ती परम्पराको निरन्तरतामा उनलाई पछि राक्षस वंशको रूपमा वर्णन गरिएको हुन सक्छ । सन्देह गर्ने ठाउँ कसरी पनि देखिन्छ भने रावणका बारेमा हिन्दु धर्म ग्रन्थ सबैले खराब चरित्रको मात्र व्याख्या गरेका छन् तर राक्षसको रूपमा उनलाई पुष्टि गर्ने तर्क भने फरक फरक पाइन्छन् । रामायण र विष्णु पुराणले रावणको मावली वंश नै र राक्षस गणको भएकोले उनका दुष्टता जन्मजात भएको लेखेको छ तर उही कोखबाट जन्मेको विभिषण चाही कसरी उनीहरूको परिभाषामा देवता जस्तो भए भन्ने बारे वाल्मीकि मौन छन् । उता पद्म पुराण र श्रीमद्भागवत पुराणमा भने रावण र कुम्भकर्ण हिरण्याक्ष र हिरण्यकशिपु नामका असुरहरूको नयाँ अवतारका रूपमा जन्मेको उल्लेख छ, जसरी रामले

भगवान विष्णुको अवतारका रूपमा जन्म लिएका थिए ।

रामायणमा उल्लेखित केही प्रसंगहरूले पनि रावण वर्णन गरिए जस्तो दम्भी र दुष्ट थिएनन् भन्ने पुष्टि गर्दछन् । रामेश्वरमा रामले शिवलिंग स्थापना गरी शिवको भक्ति गर्ने कार्य शुरु गर्न लागेका थिए । जसमा उनलाई शिवभक्त विद्वान पण्डितको आवश्यकता परेको थियो । रावणले यो थाहा पाएर रामको त्यो कार्य सफल बनाइदिएका थिए । त्यो भन्दा पनि विशिष्ट उदाहरण अर्को पनि छ । रावण र रामबीच युद्धको चरमोत्कर्ष छुट्टै थियो र घाइते लक्ष्मणको मरणासन्न अवस्थामा उपचार भइरहेको थियो । यस्तो वेलामा पनि रावणले आफ्नै दुष्मनको उपचारका लागि आफ्ना नामुद आयुर्वेदाचार्य सुषेणलाई रामको मा पठाएर मानवियता प्रदर्शन गरेका थिए ।

रावणलाई सबैभन्दा बढि घाटा आफ्नै भाइ विभीषण र अर्का राजा बलिका भाइ सुग्रीवबाट भएको हो । यी दुईको गठबन्धनले रामलाई र रावणका कमजोरीहरूको सुराकी मात्र दिएको वरु रावणका दुष्मनहरूसँगको रामको सम्बन्ध स्थापित गर्न पनि सहयोग गरे । दाजुको सत्ता हत्याउन गरिएको यस्तो कार्यलाई षड्यन्त्र मान्ने कि सत्यका लागि संघर्ष ?

रावणको बारेमा खोज अनुसन्धान

हाल विश्वका विभिन्न कुनामा रावणको अर्सलियतको खोजी तथा अनुसन्धान कार्य पनि शुरु भएको पाइन्छ । श्रीलंका सरकारले त सरकारी तहबाटै यसको शुरुवात गरेको पाइन्छ । रामायण जगायतका हिन्दु ग्रन्थमा गरिएको एकपाखे विश्लेषणलाई यिनै अनुसन्धानहरूले चुनौती दिएका छन् । रावणको जीवनगाथा र लंकापुरीको बारेमा आनन्द नीलकांतनले

'Asura, Tale of Vanquished, The Story of Ravana and his people' (असुर : पराजितहरूको कथा, रावण र उनका जनताहरूको कथा) नामक एक महाकाव्य नै तयार गरेका छन् । त्यसै गरी आचार्य चतुरसे नले 'वयम् रक्षाम्' र पण्डीत मदन मोहन शर्मा शाहीले पनि तीन भागमा 'लंकेश्वर' नामक उपन्यास लेखेको पाइन्छ । भारतमा एक जना दलित अधिकारकर्मी रामास्वामी नायकरले र रामायणको विरोधमा तथा रावणको समर्थनमा 'रावणायण' नै तयार पारेका छन् । रावण बारेका अनुसन्धानहरू भारत र श्रीलंकाका विभिन्न पत्र पत्रिकाहरू तथा वेबसाइटहरूमा पढ्न पाइन्छ ।

e-mail: subash.malla@gmail.com